

РОБЕСП'ЄР

Кредо

Шарлотта Робесп'єр
Кредо (збірник)

«Фолио»

1827

УДК 94(44)
ББК 63.3(4Фра)

Робесп'єр Ш.

Кредо (збірник) / Ш. Робесп'єр — «Фолио», 1827

ISBN 978-966-03-7791-2

Видатного діяча Великої Французької революції Максиміліана Робесп'єра (1758–1794) спочатку вважали уособленням усіх людських чеснот і справжнім представником народу, а потім звинувачували у розв'язанні кривавого терору, називаючи тираном і дияволом у людській подобі. «Кредо» — це спогади його сестри Шарлотти, розповідь про життя, діяльність і погляди Максиміліана та його молодшого брата Огюстена, що був його споборником; це своєрідна спроба відновити справедливість. Видання також містить роздуми Наполеона про Максиміліана Робесп'єра (імператор добре знав Огюстена Робесп'єра, багато чув від нього про його старшого брата і був обізнаний з поглядами останнього), кілька промов самого Максиміліана Робесп'єра, деякі документи, що стосуються родини Робесп'єрів, а також есей Альбера Лапонере «Люди-принципи», що є вступом до однієї з перших публікацій книжки Ш. Робесп'єр.

УДК 94(44)
ББК 63.3(4Фра)

ISBN 978-966-03-7791-2

© Робесп'єр Ш., 1827
© Фолио, 1827

Содержание

Вступ від авторки	6
Розділ перший	8
Розділ другий	11
Розділ третій	16
Розділ четвертий	24
Конец ознакомительного фрагмента.	27

Шарлотта Робесп'єр

Кредо

© П. В. Мигаль, переклад українською, 2017

© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017

* * *

Вступ від авторки

Я думала, що час, який руйнує все, знищить і наклеп, що спотворив добрий образ мого нещасного брата Максиміліана. Минуло тридцять три роки [Цю частину «Спогадів Шарлотти Робесп'єр» було написано у 1827. – Л.¹], як моїх двох братів було вбито. Виросло ціле покоління, а хибна думка про Максиміліана, замість того щоб поступитися місцем правді, лише поширюється і посилюється.

Я б дуже хотіла розвіяти цю страшенно упереджену думку, однак певні особи, які переймалися моїм становищем, порадили мені нічого не розповідати, бо це, певна річ, сприятиме тому, що мої свідчення буде взято під сумнів, а мене звинувачено в необ'єктивності. Я послухалася їхніх порад, і, мабуть, дарма. Я не знала, що мені приписували листи проти мого старшого брата, для того щоб посилити висунуті проти нього звинувачення.

Я не впевнена, що на мого молодшого брата було зведено наклеп, як і на Максиміліана, і навіть чути про таке не хочу. Але я знаю, що його вбили за те, що він сказав: «Я поділяю чесноти свого брата». Ця заява стала для нього смертним вироком... Якою ж мораллю керувалися люди, що прирекли на смерть найзавзятіших демократів?

Та їм цього було замало, і вони продовжили переслідувати свої жертви навіть після того, як поклали їх у могилу. Стративши добру людину, непідкупного Максиміліана, кати взялися його звинувачувати з такою завзятістю, що мій бідний брат виглядав негідником не лише на батьківщині, але й в інших країнах. Вони скрізь виливали на нього свою жовч: у брудних пасквілях, газетах, біографіях і навіть у романах. Вони доклали всіх зусиль, щоб ввести в оману більшість народу, укупі з мислителями, які неминуче б відкрили собі очі на правду, якби захотіли взяти на себе клопіт відділити її від безглуздої та ганебної брехні, що очорнила пам'ять про моїх братів.

Негідники більше переймалися, як поширити брехню, ніж тим, як докопатися до правди.

Утім, я не можу повірити, що серед стількох людей, завжди готових прийняти хибну думку, не знайшлося принаймні декількох, які не готові судити інших, які задумуються над безглуздістю звинувачень, що нависли над моїми братами. Звинувачень, які позбавлені доказів і базуються лише на неприязні їхніх ворогів.

Правда для одних неприємна, інші до неї байдужі. Ось чому її приховують століттями. Честь і хвала вільним від пересуду душам, що присвячують себе торжеству правди.

Якщо існують люди, які були зацікавлені очорнити моїх братів, викривити їхні наміри, то принаймні наступні покоління, які мають виключне право давати оцінку видатним особистостям, доведуть їхню невинуватість і відновлять факти з правдивої точки зору. Тим, хто вперто дотримується хибної думки про моїх братів і попри всю очевидність вважає, що вони заслуговують на суворий осуд, що все ще поширений в багатьох головах, варто було б замислитися хоча б над тим, що двоє людей, які усе своє життя практикували добропорядність, не могли зненацька стати негідниками. Великий поет мав рацію, коли казав:

*Ти знаєш: хто в гріхи великі вдатись має,
Той завжди з остріхів маленьких починає,
Хто має Божеський закон переступить,
Той приписи земні порушує щомить,*

¹ Л. – Альбер Лапонере, республіканець і полум'яний шанувальник Максиміліана Робесп'єра. Саме він переконав Шарлотту Робесп'єр написати спогади про її братів Максиміліана і Огюстена, вождів Великої французької революції. Пізніше він написав статтю «Люди-принципи» (див. «Додаток 2, с. 186») – передмову до цих спогадів, які помістив як додаток до виданої ним збірки творів Максиміліана Робесп'єра. У тексті «Спогадів...» і далі містяться його примітки.

*Бо, як приречено від мудрої природи,
Ведуть до злочину помилок довгі сходи.
Ніколи ще ясних невиннощів чоло
Не повивалося одразу в темне зло.*

Расін. Федра (переклад М. Рильського)

О брате мій, Максиміліане! Якби, віддаючи данину твоїй пам'яті, я могла передати усім чесним і добропорядним душам такі переконання і погляди, які були у тебе! Від самого народження ти не припиняв дотримуватися справедливості і проявляв її гідними похвали вчинками. Про це знають і можуть підтвердити усі, хто був з тобою знайомий, проте, досі ніхто з них не наважився сказати – такого великого страху нагнали на них твої вороги. Ах! Якби у душах твоїх наклепників залишилися хоч якісь людські почуття, вони б розривалися від каяття!

О брати мої! Мої дорогі й бідолашні брати! Скільки ж вам довелося страждати, бачачи у людях стільки підступності! Ви б страждали ще більше, якби знали, що брехня ваших ворогів увінчалася успіхом, на який вони сподівалися. Та ви не могли такого передбачити: ваша совість запевнила вас, що ніщо не здатне заплямувати добре ім'я. Щаслива безтурботність, яка не знайома негідникам! Єдине, чого вони не змогли вас позбавити, і єдина втіха сестри, яка вас шанує і за вами плаче.

Розділ перший

Дитинство Максиміліана Робесп'єра. – Смерть його матері і батька. – Початок навчання у коледжі в Аррасі. – Його розваги. – Історія з голубом. – Він вирушає до паризького коледжу Людовіка Великого. – Його блискуче навчання. – Він – улюбленець викладачів і однокашників. – Він – захисник пригноблених. – Він вивчає право. – Він стає адвокатом Паризького парламенту. – Мотиви, що спонукали його до вибору цієї професії.

Максиміліан був найстаршим з чотирьох дітей. Він мав брата і двох сестер. Наш батько був адвокатом у провінційній раді Артуа. Він мешкав в Аррасі, де заслужив велику шану за свою чесність і порядність. В місті його усі поважали і любили. Ми мали горе втратити матір у віці, коли особливо потребували її уважної турботи і ніжного піклування. Максиміліанові було лише сім років. Я була молодша за нього на рік і вісім місяців. Нашому молодшому братові пішов другий рік, наскільки я пам'ятаю, він був ще немовлям. Що ж до нашої молодшої сестри, їй було, здається, три або чотири роки.

Хоч якою я була малою, та я досі пам'ятаю маму, і ці спогади, через більше ніж шістдесят років, розчулюють мене і зволожують мої очі. О, як може не зберегтися в пам'яті така чудова мати! Вона так нас любила! Максиміліан теж не міг згадувати про неї без емоцій: щоразу, як ми говорили про неї під час своїх душевних розмов, його голос починав мінятися, а очі наповнювалися сльозами. Вона була чудовою матір'ю і не менш чудовою дружиною. Її смерть, наче блискавка, вразила серце нашого бідолашного батька. Він був безутішний. Ніщо не могло відволікти його від цього горя. Він більше не ходив до суду, не займався справами, він був увесь переповнений і змучений горем. Йому порадили на якийсь час кудись поїхати, щоб розвіятися. Він послухав і вирушив у подорож. Але, на жаль, більше ми його не бачили. Безжалісна смерть забрала в нас і його, як вона вже вкрала нашу матір. Я не знаю, де йому судилося померти. Мабуть, він не зміг витримати горя, що на нього навалилося.

Таким чином, ми залишилися сиротами без батька й матері. Важко навіть уявити, як вразила Максиміліана смерть батьків. Він став зовсім іншим. Досі, як і усі діти його віку, він був непосидючим, безтурботним, пустотливим хлопцем; та коли, як найстарший, побачив себе, так би мовити, головою сім'ї, він став статечним, розсудливим, працьовитим, серйозним і вимагав такої ж серйозності від нас. Тепер, якщо він і приєднувався до наших ігор, то лише аби керувати. Він нас дуже любив і прямо-таки засипав уважною і ніжною турботою.

Ми залишились без підтримки, одні в цілому світі, ми потребували, щоб хтось прийшов на допомогу. Дві сестри мого батька забрали мене і сестричку до себе; материні батьки взяли на себе клопіт доглядати Максиміліана і нашого молодшого брата Огюстена. Першого віддали до коледжу в Аррасі, де він за короткий час досягнув великих успіхів, чим здивував своїх викладачів. Його схильність до навчання дуже прикладалася до його обов'язків. З малого віку він демонстрував м'яку та справедливу вдачу, за що його усі любили. Він рідко брав участь у розвагах та іграх зі своїми приятелями. Він більше любив побути наодинці і міг годинами перебувати у роздумах. Йому подарували голубів і горобців, якими він дуже опікувався, і зазвичай проводив з ними вільний від науки час.

У наклепницьких біографіях, де мого брата Максиміліана зображали найчорнішими барвами, я вчитала, що його найулюбленішою дитячою забавою були тортури над тваринами, що він обожнював відрубувати пташкам голови, аби наловчитися потім відрубувати їх людям. Це ж як треба зневажати людей і вважати їх зовсім безглуздими, аби підкидати їм такі нісенітничі. Як? Мій брат, навчаючись у школі, тобто за п'ятнадцять чи двадцять років до того, як Гільйотен винайшов знаряддя тортур, що носить його ім'я, збудував, на думку цих біографів, невеличку гільйотинку, за допомогою якої розважався обезголовленням пташок! По правді

кажучи, читачів цих «Спогадів» мало б образити спростування подібних дурниць. Нехай ці огидні звинувачення зблякнуть від їхнього обурення.

Щонеділі нам з сестрою влаштовували зустріч з нашими двома братами. Це були дні, сповнені щастя й радості. Мій брат Максиміліан збирав колекцію картинок і гравюр, виставляв напоказ свої скарби і радів задоволенню, яке ми відчували, розглядаючи їх. Також він почесно приймав нас у своєму авіарію, де по чергово давав потримати в руках своїх горобців і голубів. Ми страшенно хотіли, щоб він подарував нам одну з своїх улюблених пташок; ми настійно благали і вмовляли його; та він довго відмовлявся, побоюючись, що ми не зможемо забезпечити їй належного догляду. Все ж, одного дня, він піддався на наші благання і подарував нам прекрасного голуба. Ми з сестрою були у захваті. Він змусив нас пообіцяти, що пташці ніколи нічого не бракуватиме; ми тисячу разів запряглися і кілька днів дотримувалися обіцянки, чи, радше, ми б її дотримувалися вічно, якби бідолашний голуб, забутий нами у садку, не загинув однієї ночі під час грози. Від новини про смерть пташки в Максиміліана потекли сльози, він щедро обсилав нас цілком заслуженими докорами і запрягнувся більше ніколи не довірити нам жодного з своїх дорогих голубів.

Минуло вже шістдесят років, як я, через дитячу необачність, стала виною зажуреності і сліз мого старшого брата: що ж, моє серце все ще стікає кров'ю! Здається, я зовсім не постаріла від того дня, як трагічна смерть бідолашного голуба так зачепила Максиміліана. Я і досі засмучена через це.

Тож минуло три роки. Я могла б розповісти цілу купу історій про дитинство Максиміліана Робесп'єра; втім, події, що дуже цікаві для мене, про які я не можу згадувати, щоб не розчулитись, можуть буди не такими цікавими читачам, які колись читатимуть ці «Спогади». Якщо я і не захотіла промовчати про цю пригоду, то лише тому, що вона демонструє тим, хто, можливо, ставить під сумнів добру вдачу мого старшого брата, що не було більш чуйного серця, як у нього.

Максиміліанові успіхи, його схильність до навчання, його весела вдача привернули увагу настоятеля аббатства Сен-Вааст, що був знайомий з моїми тітками і мав можливість особисто скласти належну ціну моєму братові. Цей священник надавав кілька стипендій на навчання у коледжі Людовіка Великого у Парижі; одна з них дісталася Максиміліанові.

Нас розлучили. Багато сліз пролилося з обох боків. Максиміліан, незважаючи на свою чутливість, вже дістав певну душевну стійкість і з усіх сил намагався нас утішити, ридаючи разом з нами. Думка про те, що ми побачимось під час найближчих канікул, злегка підсолоджувала гіркоту нашої розлуки. Максиміліан перед від'їздом зробив мені і сестрі подарунок – віддав усі свої забавки і розваги; але він нізащо не захотів віддавати своїх дорогеньких голубів, побоюючись, що їх спіткатиме така ж участь, як і того, що залишився на погибель у садку. Він довірив голубів одній особі, від якої не боявся чекати необачності, і настійно попросив їх доглянути.

Максиміліан мав одинадцять років, коли вирушив до Парижа. Наші тітки скерували його до каноніка собору Богоматері, пана де Ляроша, який був нашим родичем. Максиміліан знайшов у ньому наставника і покровителя. Пан де Лярош помітив виняткові риси хлопця і прив'язався до цієї дитини. На жаль, через два роки мій брат втратив пана де Ляроша. Я знала, що ця втрата була для нього дуже болісною, хоча він пережив її з витримкою мужньої людини. Він з подвійним запалом та старанністю взявся за навчання, щоб відволіктися від свого горя. Я чула, що його любили викладачі і приятелі і що він майже завжди був в усьому першим. Він провчився у коледжі Людовіка Великого сім чи вісім років. Упродовж цих років у нього не було жодної сварки з однокашниками – такою була його м'яка і спокійна вдача. Він зробився захисником менших від старших, відстоював їхні інтереси і навіть бився за них, коли красномовства було недостатньо.

Щороку він проводив канікули з нами. Ми завжди були дуже раді його знову побачити. Як швидко пролітали ці дні, що ми проводили разом після довгої річної розлуки! Коли приходив час повертатися до колежу, нам здавалося, що ми пробули разом всього якісь кілька хвилин. В той час, як Максиміліан навчався в Парижі, нас спіткало нове горе – не стало нашої молодшої сестри. Видно, так вже судилося, що наше дитинство було полите сльозами, і кожен з наших ранніх років відзначався смертю дорогої людини. Ця злощасна доля вплинула на характер Максиміліана більше, ніж зазвичай думають. Вона зробила його понурим і безутішним.

По завершенню класичної освіти він почав вивчати право. Перед тим як покинути колеж Людовіка Великого, Максиміліан звернувся до настоятеля-розпорядника аббатства Сен-Вааста і попросив передати його стипендію молодшому братові. Настоятель-розпорядник прийняв його дуже тепло, найуслесливішими словами відзначив його блискучі успіхи в навчанні і запевнив, що охоче скористається нагодою засвідчити йому свою повагу, задовільнивши його прохання, додаючи при цьому, що його рішення зміцнює надія, що його молодший брат буде гідним старшого.

Мені не відомо за яких обставин мій старший брат познайомився з Жан-Жаком Руссо. Але відомо, що він мав з ним зустріч. Я б зовсім не знала про цей випадок з життя Максиміліана, якби не «Присвята манам Жан-Жака Руссо», яку він написав по смерті філософа з Женеви.

Максиміліан закінчив вивчати право і став адвокатом Паризького парламенту. Він мав особливу прихильність до професії юриста; я часто від нього чула, що немає на світі більш величного ремесла, коли ставитись до нього по-людськи і не шукати собі вигоди. «Захищати пригноблених від їх гнобителів, – казав він, – бути на боці слабких проти сильних, що тиснуть на них і експлуатують їх, це обов'язок кожного серця, не зіпсутого егоїзмом і корупцією». «Присвячувати себе ближнім настільки приємно, – додавав він, – що я не розумію, чому існує стільки нещасних, що залишились без підтримки, без захисту. Як про мене, справа мого життя – допомагати стражденним, переслідувати своїм каральним словом тих, хто без почуття жалю до людей насолоджується і радіє від страждання інших. Я буду дуже щасливим, якщо успіх увінчає мої слабкі зусилля і якщо у винагороду за мою відданість і самопожертву пам'ять про мене не буде заплямованою наклепами гнобителів, з якими я боровся».

Нещасний Максиміліане! Ти казав чисту правду; вороги народу обмовили тебе з усіх боків, а їхня брехня настільки успішна, що народ, якому ти себе присвятив, не визнає тебе, мабуть, і досі.

Розділ другий

Повернення Максиміліана Робесп'єра до своєї родини. – Початок діяльності у колегії адвокатів. – Його безкорисливість. – Його спосіб життя. – Його особисті звички. – Його захоплення панночкою Дезорті. – Його стосунки з аристократичними колами Арраса. – Його друзі й вороги. – Товариство мистецтв і наук міста Мец удостоює промову Робесп'єра нагородою. – Товариство «Розаті» і академія Арраса приймають його до числа своїх членів. – Огюстен Робесп'єр. – Портрет двох братів. – Максиміліана призначають до складу кримінального суду Арраса. – Його обирають депутатом до Генеральних штатів. – Думка Мірабо про Робесп'єра.

Повернення Максиміліана до своєї родини, в лоні якої він хотів облаштуватися, було для усіх святом. Наші друзі плакали разом з нами від зворушення. Мого брата усі любили. Усім була відома м'якість його вдачі і чистота його серця, і кожен дорожив дружбою з ним.

Він дуже гідно розпочав свою кар'єру адвоката. Його перші промови в суді привертали загальну увагу. Я часто запитувала себе, що послужило причиною великого успіху мого старшого брата як адвоката. Максиміліан був дуже талановитим, його мова була легкою, логіка переконливою, але я не думаю, що лише завдяки цим видатним якостям він заробив собі добре ім'я: на мою думку, головне цьому посприяв вибір справ, за які він брався. Він обирав собі лише справедливі справи і відмовлявся від тих, що не відповідали цьому критерію; ось чому він майже завжди їх вигравав. Йому доручили ряд дуже серйозних процесів, під час яких він проявив неабиякі здібності.

Я бачила, що він завжди був безкорисливим у своїх діях. Коли його клієнти приходили проконсультуватися стосовно якоїсь спірної справи, він скоріше радив їм шукати можливості узгодження розбіжностей і примирення з протилежною стороною, аніж схиляв їх до судової тяганини. Він брався за захист бідних і часто допомагав їм грошима, замість того щоб вимагати гонорар. Часом протилежні сторони в одному і тому ж процесі наполегливо просили взятися за їхню справу. Максиміліан не вагаючись обирав з обох ту, чиї вимоги виглядали більш обгрунтованими, хоч би вона була біднішою і хоч би ризикував при цьому не отримати жодної винагороди. Це свідчить про те, що він не спекулював своєю професією, а підпорядковував усе питанню справедливості. Ось чому про нього казали, що він – «опора пригноблених і месник невинних».

Мушу зануритись у деякі подробиці способу життя, який обрав собі Максиміліан.

Він багато працював і проводив у своєму кабінеті левову частку вільного від судових обов'язків часу. Він вставав о шостій-сьомій і працював до восьмої. Потім приходив його перукар зробити зачіску. Далі він мав легкий сніданок з молочної їжі і повертався до роботи до десятої, тоді вбирався і відправлявся до суду. Після засідання він приходив на обід, їв мало і пив лише воду, до якої додавав трішки вина, він не мав особливих гастрономічних вподобань. Я багато разів питала, що б йому хотілося з'їсти на обід; він відповідав «не знаю». Він любив фрукти, і єдине, без чого не міг обійтись, – це без горнятка кави. Після обіду він виходив на годинну прогулянку або когось провідати. Тоді повертався і знову зачинався у своєму кабінеті до сьомої-восьмої; решту вечора він проводив з друзями або з родиною.

Мої тітки і я докоряли йому, що він часто буває неуважний, заглиблений у себе під час зустрічей з нами. Справді, коли ми грали в карти або говорили про щось незначне, він усамітнювався в якомусь кутку, сідав у крісло і поринав у роздуми, так ніби нікого навколо не існує. Між тим він був за своєю природою веселою людиною, умів жартувати і не раз сміявся до сліз.

Максиміліан мав спокійну вдачу, він нікому не завдавав неприємностей і мав такі ж бажання, що й інші люди. Скільки разів тітки мені казали: «Твій брат – ангел; він має усі моральні чесноти, отже, він народився, щоб бути обдуреним і стати жертвою негідників».

Утім, не потрібно думати, що ця м'яка вдача, ця благодушність виключали непохитну твердість характеру мого старшого брата. Навпаки, він мав силу волі і нестримну енергію. Його керівництво на чолі уряду впродовж близько двох років довело, що він був сильний, наче бронза і граніт. Однак ця енергія, ця непохитність змішувалися у ньому з такою привітністю, що зачаровувала усіх, хто бачив її зсередини. Нехай всякий, хто бачився з Максиміліаном, спробує це заперечити. Усі, хто контактував з ним особисто, хто бачив його у ті хвилини, коли він виливав душу і показував її такою, як вона є, визнають, що ніхто не керував урядом більш сильною рукою і також ніхто не був м'якшим і стриманішим у приватному житті. Як це пояснити? А так, що поруч з вишуканою чутливістю він мав глибокі переконання, і коли йшлося про ці переконання, вони підкорювали усе навколо.

Люб'язність мого брата у стосунках з жінками викликала симпатію з їхнього боку. Деякі з них, на мою думку, мали до нього більш ніж звичайні почуття. Одна з них, панянка Дезорті, покохала його, а він її. Тато цієї молоді особи був одружений вдруге з однією з моїх тіток. Від першого шлюбу у нього було двоє синів і три дочки. Коли мого брата обрали депутатом до Генеральних штатів, він вже два чи три роки припадав за панночкою Дезорті. Кілька разів поставало питання шлюбу, і, мабуть, Максиміліан одружився б з нею, якби не голоси співвітчизників на виборах, які висмикнули його з принада приватного життя і жбурнули у вир політичної кар'єри. Панянка Дезорті заприсяглася, що буде належати лише йому і нікому більше, втім не додержала своєї обіцянки і під час сесії Установчих зборів віддала свою руку іншому. Мій брат нічого не знав про клятвopорушення, поки не повернувся до Арраса по закінченню Зборів; він був сильно і болісно ним вражений.

Завдяки своїм успіхам в адвокатській діяльності Максиміліан познайомився з багатьма представниками аристократичного класу. Він був у їхньому колі дуже популярним. Провідні родини Арраса були щасливі приймати його в себе. Якби мій брат любив багатство та почесні, то без особливих зусиль зміг би задовольнити свої пристрасті та одружитися з багатою спадкоємицею Арраса, однак його безкорисливість та байдужість до того, що стосується його власних справ, завжди відганяли від нього цю ідею.

Він мав багато друзів, яких дуже любив. До їх числа належав п. Ледюк, адвокат, що вийшов на пенсію, людина з визначними заслугами; п. Еме, настоятель катедри Арраса, якого приятелі прозвали «мудрець»; п. Девік, настоятель у тій же катедрі, який був викладачем у колежі Людовіка Великого під час навчання там Максиміліана; вони, як брати, любили один одного; п. Бюїссар, дуже поважний вчений; пани Лянглоа, Шараман, Ансар та інші – молоді та дуже талановиті адвокати. Мій брат вважав, що може також зарахувати до числа своїх друзів панів Дерюзе – генерального адвоката, Дюбуа-де-Фоссо, який згодом став мером Арраса, та інших; втім, пізніше він дізнався, що їхня дружба була нещирою.

Я назвала імена його справжніх і несправжніх друзів. Однак я промовчу про імена його ворогів, а він їх мав. Хто б міг подумати, що така м'яка людина, з такими милими манерами може мати ворогів? Це тому, що він був вартий поваги, і великої поваги, а є люди, які не пробачають в інших те, що викликає повагу, як певні жінки не пробачають вроди, яку бачать в інших жінок. Коли моєму братові казали, що він має ворогів, він не хотів у це вірити; він казав: «Що ж я їм зробив?» Я добре знаю, що він зробив кільком з них, з якими не хотів товаришувати, тому що вони демонстрували непристойну поведінку чи у нього були сумніви стосовно їхньої порядності. Можна звикнути до думки про несправедливість людей, коли знаєш, що більшість ворогів мого брата нарікали лише на те, що він не помітив їх на вулиці і тому не привітався з ними у відповідь. Максиміліан був дуже неуважний чи, радше, завжди заглиблений у себе [Сестра Максиміліана Робесп'єра, під час однієї з наших розмов, розповіла мені, аби показати,

до якої міри її брат є неухажним, як він одного разу повернувся додому пообідати, коли стіл ще не завершили накрити; суп вже було подано; він сів за стіл і, не звертаючи уваги на те, що тарілки ще не подали, набрав собі ложку юшки і вилив на скатертину. – *Л.*] Часом він проходив повз своїх близьких друзів і не помічав їх. Ось що дало привід звинуваченням у пихатості, висунутим проти нього ворогами. Пихатий! Той, хто бачив у людях лише братів! Той, хто був найпалкішим поборником рівності! Ось таким чином завжди спотворювали його характер і наміри і приписували йому злочини у найневинніших речах.

З описаного нижче випадку можна судити, наскільки Максиміліан був неухажним: одного разу ми разом проводили вечір в гостях у наших друзів і поверталися додому доволі пізньої години, аж тут мій брат забуває, що супроводжує мене, подвоює крок, залишає мене позаду, приходять додому один і замикається у своєму кабінеті. Я повертаюся додому за кілька хвилин після нього. Його неухажність видалася мені такою милою, що коли я побачила, як він прискорює ходу, я дозволила йому піти, не нагадуючи про те, що я поруч. Я заходжу до його кабінету і бачу, що він вже перебрався у домашній халат і дуже зосереджено працює. Він мене здивовано запитує, звідки я так пізно прийшла сама, я відповідаю, що повертаюся сама лише тому, що він залишив мене посеред вулиці і поспіхом побіг додому. Тоді він згадав, що ми йшли разом, і ми обидва засміялися від кумедності ситуації.

Кар'єра адвоката була не єдиною цариною діяльності, де відзначився мій брат, він також спробував свої сили на літературній ниві. Товариство мистецтв і науки міста Мец у 1784-му чи 1785 році проводило конкурс на таку тему: «Звідки взялася поширена в суспільстві думка, що покладає частину ганьби і покарання на усіх членів однієї родини, зумовлені вчинками одного з них? Чи ця думка є шкідливою чи, навпаки, корисною?» Мій брат, якого обурювала будь-яка несправедливість, завзято взявся за можливість спростувати широко поширений забобон і надіслав на конкурс свої міркування, де дуже красномовно дав оцінку обом запропонованим питанням і аргументував ствердне рішення стосовно останнього.

Максиміліан отримав нагороду за цей дискурс. У мене немає його зараз на руках; однак мене і досі вражає сила і потужність аргументів, які він наводить для спростування несправедливого забобону, який покладає незгідну ганьбу на цілу родину лише через те, що одного з членів родини звинуватили у злочині. О, брате, ти не передбачив, коли писав цей дискурс, що одного дня твою нещасну сестру, жертву цього суспільного забобону, будуть переслідувати й ганьбити лише через те, що вона є членом твоєї родини. Родини Робесп'єра – найдобросовіснішого з людей, чиє добре ім'я забруднили наклепами, зробивши з нього злочинця і чудовисько. Мій брате! Коли ти шукав відповіді у своєму найдобрішому серці і найчистішій совісті, тобі і на думку не спадало, що одного дня єдиному нащадкові твоєї сім'ї не буде де прихилити голову, тому що негідники занапали твою репутацію. Не подумай же, мила тіне, що я хоч раз почервоніла від цього тавра, яким наклепники заклеїли наше ім'я. Я пишаюся ним. Я горда бути з тобою однієї крові, бути сестрою великого Робесп'єра, непохитного ворога всякої несправедливості та усілякої зіпсутості. Робесп'єра, якого б тепер утримували аристократами борзописці історії возвеличували, якби він змовився з гнобителями народу [Стосовно вигаданих «Спогадів», виданих у 1830 під іменем Робесп'єра одним дуже «гідним» часописом «Універсель», що підступно поглумився над Шарлоттою Робесп'єр, написавши, що вона підробила свої нескромні спогади, і що вона, таким чином, дала можливість у цих «Спогадах» додати пропущене іншими біографами. Шарлотта Робесп'єр написала з цього приводу редакторові «Універсель» чудового листа, якого той зовсім не збирався друкувати. У ньому на додачу до першої підлості вона вказала на нову підлість. Чи, радше, на мовчазне визнання брехні, оскільки закінчувати статтю претензіями з боку журналіста було недобросовісно і означало зізнатися, що ці претензії залишаться без відповіді, руйнуючи твердження, яке спровокували. Шарлотта Робесп'єр дала мені, вже більш як два роки тому, копію цього листа з проханням не оприлюднювати, поки вона жива. Я дотримався її бажання. Це саме той лист, який

було надруковано «Ревю Ретроспектів». Його можна прочитати в кінці цих Спогадів. (Дивись виправдувальні документи, № 2.). – Л.]

Максиміліан взяв участь у конкурсі знову. Академія Ам'єна проводила конкурс «Хвала Грессе». Мій брат відправив дискурс, який отримав достойну оцінку, єдину, яку взагалі комусь дали, оскільки нагороду не було присуджено нікому з учасників. Коли його дискурс пішов до друку, він розіслав по одному екземпляру всім своїм друзям, а ті подякували йому у прозі й віршах. Особливо відзначився п. Фоссо своїми, досить посередніми, віршами, у яких він вихваляв мого брата за його чесноти, хоча пізніше перейшов до лав тих, хто заперечує ті ж самі чесноти. Я зберегла копію віршів п. Фоссо.

Мій брат був членом товариства «Розаті», яке складалося з вчених, представників влади, військових, і т. д., які були літераторами або просто шанувальниками літератури і мистецтва. Це товариство проводило зібрання у певні дні, де читалися літературні твори усіх можливих жанрів, а потім їх жваво обговорювали. Справжнім святом було прийняття нового члена. Новий учасник готував промову, хтось із членів йому відповідав, і це свято закінчувалося безтурботною вечерею, де панували щирість та сердечність. У день, коли до товариства «Розаті» приймали мого брата, він зімпровізував пісню на три куплети, яка викликала жваві аплодисменти. Я досі маю копію тієї пісні, написану рукою мого брата.

Максиміліана також було прийнято до Академії Арраса, більшість членів якої були учасниками товариства «Розаті».

Я ще не говорила нічого про мого брата Огюстена – легко здогадатися чому: Огюстен вчився у колежі Людовіка Великого так само довго, як і Максиміліан, і, відповідно, не був у Аррасі, куди повернувся за кілька років до революції. Огюстен, за словами усіх, хто його знав, був від природи талановитішим за Максиміліана. Природа була стосовно нього щедріша. Втім, він був менш працьовитим за мого старшого брата і навчання його так не приваблювало. Максиміліан і я часто дорікали йому за це. Ми його вмовляли знайти собі заняття. Деколи він діставав від нас нагінки і брався за роботу, але з таким гарячим запалом, який не може тривати довго. Він зачинявся у своїй кімнаті і проводив кілька днів серед книжок. Але довго витримати таке обмеження він був не в змозі. Мушу сказати, що попри невеличкі чвари, які сталися між нами згодом і про які я розповім, як прийде слушний час, мій брат Огюстен був добрим і чуйним, його серце мало таку ж природу, як і Максиміліанове, і якби не плітки кількох жінок, яких я назву пізніше, гармонія у наших стосунках не зникла б ні на хвилину.

Якби я хотіла провести паралель між моїми двома братами, я б сказала, що у старшого громадянська хоробрість була на вищому рівні, ніж у молодшого; проте, з іншого боку, в Огюстена військова хоробрість була непорівняно розвинутіша, ніж у Максиміліана. Робесп'єр-молодший міг би зробити чудову кар'єру військового; його ніщо не лякало, він був безстрашний; на чолі полку чи дивізії він міг би робити дива; це був Цезар. Мій старший брат у своєму кабінеті, з пером у руці чи на трибуні наганяв страху на усіх тиранів Європи. Втім, цим його роль і обмежувалася, і він насилу б зміг зважитись вбрати військовий однострій, щоб боротись з ними зі зброєю в руках чи вийти на площу. Чи змогли б термідоріанці так легко здобути перемогу, якби Максиміліан поміняв тогу трибуна на генеральську шпагу та став на чолі величезного натовпу, що зібрався біля ратуші ввечері 9-го термідора і був готовий за помахом руки мого брата виступити, куди він скаже? Я знаю, що тоді його стримали непрості роздуми. Коли йому казали: «Закликаймо народ до повстання». Він відповідав: «Від чийого імені?». «Від імені Конвенту, – крикнув Сен-Жюст, – Конвент там, де і ми». Сен-Жюст мав рацію, і якби Робесп'єр розділив цю точку зору, а головне, відчув необхідність піти на чолі повсталого народу, вітчизну було б врятовано.

Огюстен був високого зросту, міцної тілобудови і мав благородну й вродливу зовнішність. З цієї точки зору Максиміліан був менш обдарований – він був середнього зросту і делікатної статури. Його риси обличчя випромінювали ніжність і доброту і були не такими ж акурат-

ними і красивими, як в його брата. Він постійно посміхався. Було видано велику кількість його портретів. Найбільш схожий з усіх зробив Дельпеш. Є й інші, але переважно це бридкі шаржі, де риси його обличчя намагалися спотворити, надати їм кровожерливого виразу, так само, як хотіли зобразити у жахливому світлі його душу. Цей, один з них, помістили на обкладинку вигаданих спогадів Максиміліана Робесп'єра [За якийсь час до смерті Шарлотта Робесп'єр змусила себе дати мені цей портрет, на полях якого вона написала те, що думала. Я вважаю своїм обов'язком опублікувати оцінку цього портрета, що мав би зображати Робесп'єра, але зовсім не був схожий на нього, як і спогади, опубліковані Моро Розьє під його іменем, не були його роботою.

Через повагу, якою користувався мій старший брат в Аррасі, єпископ цього міста призначив його членом кримінального суду. Цей прелат мав серед своїх повноважень право призначати на такі посади. Максиміліан виконував покладені на нього обов'язки зі зразковою справедливістю. Втім, йому завжди дорого коштувало обвинувачувати когось. Одного разу перед судом, членом якого був Максиміліан, постав убивця, потрібно було оголосити вирок і призначити найвищу кару, тобто смерть. Не було ніякої можливості змінити цей жахливий вирок, звинувачення були дуже тяжкими. Мій старший брат повернувся додому із тягарем на серці і два дні не торкався їжі. «Я добре знаю, що він винен, – постійно повторював він, – що він негідник, але стратити людину!!..» Ця думка була для нього нестерпною; не бажаючи більше переживати боротьбу між голосом совісті і криком душі, він склав з себе обов'язки судді.

Коли зайшла мова про вибори депутатів Генеральних штатів, усі погляди було зосереджено на моєму старшому братові. Мабуть, я не повинна казати усі погляди, оскільки в Аррасі була незначна кількість людей, яких шокували судові промови і документи, написані Максиміліаном; вони казали, що його висловлювання є «дивними»; вони ніяк не могли звикнути до виразів «свобода», «рівність», «братерство» і т. д. Ці люди були палкими послідовниками старого режиму і з гіркотою засуджували усі нововведення. Попри їхній спротив Максиміліана Робесп'єра обрали депутатом Генеральних штатів завдяки голосам представників «третього стану» Арраса. Безперечно, завдяки своїй діяльності, своїм талантам і чеснотам він заслужив з боку співгромадян цей прояв довіри. Ніхто краще за нього не розумів тих обов'язків, що покладав на нього титул представника народу, і ніхто б не виконував ці складні функції, які йому доручили, з більшою відданістю і більш винятковою безкорисливістю. Його голос постійно гримів проти свавілля і зловживань; його хотіли спокусити – і не змогли; використовували для цього різні можливості, та безуспішно. Врешті, одного разу йому принесли значну суму грошей і попросили роздати бідним; та він побачив приготовану йому пастку, відмовився від тих грошей, і сказав особі, яка запропонувала йому продемонструвати цю щедрість, особисто зайнятися цим питанням. Через ці добре відомі риси характеру мого старшого брата колеги по Установчих зборах прозвали його Непідкупний. Коли Мірабо побачив усі ці спроби підкупити мого брата, як підкупували його самого, він сказав: «Не вдається; намагатися підкупити Робесп'єра – марнування часу; цей чоловік немає потреб, стриманий і має простий спосіб життя».

Яка чудова похвала!

Розділ третій

Загальний задум цих «Спогадів». – Робесп'єр у Парижі. – Він живе на вулиці Сентонж разом із другом. – Він потоваришував з Петіоном. – Зустріч Робесп'єра та Петіона. – Їхня бесіда з приводу подій 2–3 вересня. – Стосунки Робесп'єра з паном та пані Ролан. – Він знайомиться з родиною Дюпле і поселяється в них на повний пансіон. – Претензії Шарлотти Робесп'єр до пані Дюпле. – Повернення Максиміліана до Арраса. – Чудове прийняття. – Він повертається до Парижа. – Його обирають членом повстанської комуни 10 серпня, і згодом членом Національного конвенту, як і його молодшого брата. – Спростування звинувачень пані де Жанліс.

Ті, хто уважно й неупереджено читатиме цю історію побачать, що мій брат Максиміліан ніколи, навіть на мить, не відходив від своїх принципів. Таким він постав від початку своєї політичної кар'єри, таким він був і до останнього подиху. Коли усі навколо змінювалися, він один залишався непохитним у своїх переконаннях. У цьому можна пересвідчитися у «Монітері», там є усі його промови.

Я зовсім не бачилася з ним під час проведення Установчих зборів. Я залишалася в Аррасі, де наш молодший брат, як і його старший брат, займався адвокатською діяльністю. Ми часто писали одне одному, і у своїх листах він засвідчував мені свої найтепліші дружні почуття. «Після вітчизни я люблю вас більше за все на світі», – писав він мені.

Попри те, що віддаленість перешкоджала мені бути поінформованою щодо подробиць його приватного життя, про усі важливі події мені було відомо. Чи, радше сказати, його приватне життя було таким розміреним, простим, його звички були такими одноманітними, що від тієї миті, як він кинувся в політику, всі його вчинки, що не мали історичного значення, були неважливими. Тож тут немає чого багато розповідати.

Максиміліан Робесп'єр виходив за рамки лінії поведінки відомих людей. Якби ми хотіли написати спогади про Мірабо, про Барраса і т. д., можна було б написати про безліч інтриг, безкінечних історій, можна було б напхати том за томом непрохідною плутаниною, супроводжуючи кожен подію безліччю подробиць. Втім, у житті такої людини, як Робесп'єр, усе зрозуміло, усе розгортається просто і ясно без жодних зусиль. Його приватне життя – лише відображення життя публічного. Жодної інтриги; ніяких заплутаних подробиць. Вдома він такий же, як на Установчих зборах чи у Конвенті; це – сцена без завіси, без куліс, де актори вбираються і роздягаються в присутності глядачів.

Тож ті, хто чекає з мого боку на розкриття якихось вчинків мого брата Максиміліана, будуть розчаровані. Що я можу їм розповісти? З трибуни обох Зборів, членом яких він почергово ставав, він говорив те, що думає; і те, що він не говорив з трибуни Установчих зборів чи Конвенту, він казав з трибуни клубу якобінців; те, що не висловив усно, він написав і оприлюднив. Отак він видавав у 1792 році часопис під назвою «Захисник Конституції», де викладав результати своїх тривалих роздумів.

Коли Установчі збори після подій 5–6 жовтня було перенесено з Версаля до Парижа, Максиміліан зі своїм другом, якого дуже любив, винаймав наполовину доволі скромну квартиру на вулиці Сентонж, в кварталі Маре. Цей молодий чоловік через свою діяльність мусив дуже рано йти з дому і повертався дуже пізно. Тож він і мій брат часом не бачили один одного кілька днів. Їхній побут – це побут двох хлопців, що харчуються у ресторані і яких майже ніколи немає вдома. Максиміліан регулярно відвідував засідання Установчих зборів і клубу якобінців, який називали «Товариством друзів Конституції». Часом він дозволяв собі насолодитися спектаклем у театрі, втім не часто.

Мій старший брат потоваришував з багатьма колегами з Установчих зборів. Найбільше він зблизився з Петіоном, який тоді мав таку ж популярність, як і мій брат. Вони разом були лідерами республіканської опозиції, що сформувалася в Установчих зборах, і боролися за права народу, як два благородних суперники, що намагаються перевершити шляхетні наміри один одного. Суспільна думка, що наділила обох однаково високою повагою, призначила їх на головні державні посади Парижа; Петіона обрали мером міста, а Максиміліана – громадським обвинувачем. Пізніше дружба Петіона з моїм братом дивним чином охолола. Ця висока посада, мер Парижа, ці знаки поваги з усіх боків, які, мабуть, розвинули у ньому зародок честолюбства, про який він спочатку і сам не знав, закрутили йому голову і змусили змінити лінію поведінки, якої він дотримувався від початку революції. Обов'язкові для посади мера стосунки з двором короля зіпсували його настільки, що він перестав впізнавати своїх старих друзів.

По кількох днях після подій 2–3 вересня Петіон прийшов побачитися з моїм братом. Максиміліан засудив різанину у в'язницях і висловив бажання, щоб кожний ув'язнений постав перед суддями, яких обрав народ. Петіон і Робесп'єр обговорили останні події. Я була присутня при їхній бесіді і чула, як мій брат дорікав Петіонові за те, що той не використав свою владу, щоб зупинити безчинства 2 і 3-го вересня. Здавалося, що Петіона зачепили ці докори, і він доволі різко відповів: «Все, що я можу вам сказати, це те, що ніякі людські можливості не змогли б їх зупинити». За кілька хвилин він підвівся, вийшов і ніколи більше не повернувся. Відтоді будь-які стосунки між ним і моїм братом припинилися. Вони бачились лише у Конвенті, де Петіон засідав з жирондистами, а мій брат на «Горі».

Максиміліан зараховував до числа приятелів, з якими познайомився під час Установчих зборів, пана та пані Ролан. Остання, перед тим як її чоловік увійшов до міністерства, вдавала з себе патріотку, а також палку республіканку. Вона приймала в себе найвидатніших людей свого часу і дискутувала з ними на усі найактуальніші теми. Мій брат часом приходив на ці зібрання. Вона приймала його з особливою люб'язністю завдяки його популярності і вдавала дружбу з ним. Згодом, за рік чи два, він викрив її обман. У 1791 році вона поїхала з чоловіком в глиб департаменту Рони і Луари, де у неї був маєток. Звідти вона написала моєму братові листа, який у мене теж є, в якому складає йому хвалу за керівну роботу в системі законодавчого корпусу і хизується найчистішими патріотичними почуттями. Якби авторка подібного листа була щирою, її слід було б оголосити найдоброчеснішою з громадян [Цей неопублікований лист пані Ролан мені передали разом з документами Шарлотти Робесп'єр. – Л.].

Я дослівно привожу цей лист, щоб читач сам міг оцінити принципи, яких пані Ролан дотримувалася у 1791 році. Та, що згодом діяла спільно з аристократами і була серед ворогів мого брата. Ось він:

Маєток Лаплатрієр, парафія Тезе, округ Вільфранш, департамент Рони і Луари, 27 вересня 1791 р.

«В середині столиці, у центрі стількох пристрастей, де вашому патріотизмові доводиться демонструвати болісну, але, водночас, почесну кар'єру, ви, милостивий пане, не без цікавості отримуєте листа з самого краю пустелі, написаного вільною рукою, яким я висловлюю вам почуття поваги і втіхи, що відчують гречні люди у взаємостосунках.

Якби я спостерігала за перебігом революції і роботою законодавчого корпусу лише з офіційних документів, я б вирізнила незначну кількість сміливих людей, які завжди віддані принципам, а серед них того, чия енергія не перестає чинити величезний опір претензіям, хитрощам і підступності деспотизму. Я б присвятила цим обраним відданість і вдячність, які присвячують своїм шляхетним захисникам друзі людства. Втім, ці почуття набувають нової сили, коли бачиш ближче глибину хитрощів і жах корупції, які

деспотизм використовує, аби поневолити і принизити людей, аби зберегти чи поглибити безграмотність, збити з пантелику суспільну думку, ввести в оману слабких, залякати простий народ і погубити добропорядних громадян. Історія лише у загальних рисах змальовує вчинки і наслідки тиранії, і цієї жахливої картини більш як достатньо, аби викликати люту ненависть до усього, пов'язаного зі свавіллям влади. Однак я не уявляю нічого огиднішого, нічого обурливішого за його спроби, його підступність і жорстокість, проявлені сотнями різних способів, аби вціліти під час нашої революції. Кожен, хто народився з душею і зберіг її незіпсутою, не міг дивитися на Париж останнім часом без жалю до засліпленого корупцією народу і не побачити тієї безодні зла, з якої так важко вирватися.

Я вела спостереження у цьому місті, сумний результат яких аналогічний тому, що майже завжди отримують при вивченні людей. По-перше, дуже значна їх кількість є безмежно нещасними, і вони такими стають завдяки нашим соціальним інститутам. По-друге, слід працювати на благо людства методом Провидіння, заради приємності діяти, заради задоволення бути собою, виконувати своє призначення і насолоджуватися своїм власним шляхом, не чекаючи з боку окремих осіб ні визнання, ні справедливості. І нарешті, зовсім невеличкій кількості світлих душ, здатних на величні речі, але розкиданих по поверхні землі і керованих обставинами, майже неможливо об'єднатися і діяти разом.

Дорогою, як і в Парижі, я бачила народ, обдурений своїм неуцтвом або зусиллями своїх ворогів. Люди не дуже розбираються у стані речей або роблять неправильні висновки. Громада всюди добра, її прагнення справедливі, бо для неї важливо те, що важливо усім; але народ обдурений або сліпий. Ніде я не зустрічала людей, з якими б могла говорити про нашу політичну ситуацію у відвертій і зручній формі; я обмежилася тим, що залишала всюди, де побувала, копії вашого звернення. Їх знайдуть після мого від'їзду, і вони послужать комусь чудовим матеріалом для роздумів.

Містечко, де розташований мій маєток і в якому я зупинилася на кілька днів, Вільфранш, багате на патріотів не за кількістю, а за якістю. Вони люблять революцію, бо вона зруйнувала те, що було над ними, але вони нічого не знають про теорію вільного уряду і не здогадуються про це піднесене й дивовижне відчуття, що змушує нас бачити братів у собі подібних. Вони плутають загальну доброзичливість з палкою любов'ю до свободи, яка єдина здатна забезпечити щастя людському роду. Тож ці люди наїжачуються на саме слово „республіка“, а король здається їм чимсь дуже важливим для їхнього існування.

Я несамовито обійняла своїх дітей і заприсяглася, проливаючи солодкі сльози, забути про політику, аби вивчати і відчувати лише природу, і поквапилася вирушити до села.

Надзвичайна посуха, яку тільки можна собі уявити, збільшила безплідність невдячного й кам'янистого ґрунту, додала доволі сумного виду покинутій на півроку сільській місцевості, яку може оживити лише око господаря. Час збору врожаю вимагав моєї присутності й збільшував мої клопоти; але проста сільська праця несе з собою спокій і радість, і я б чудово насолодилася ними, якби не виявила, що наклепи, вигадані у Ліоні, щоб усунути мого чоловіка від законодавчого корпусу, дісталися мого усамітненого місця, і що люди, які завжди відчували нашу відданість і самопожертву

загальній справі і їхній зокрема, приписували нашу відсутність імовірному арешту п. Ролана як контрреволюціонера; врешті, я почула, як позаду мене почали співати: „Аристократів на ліхтар!“

Я не боюся наслідків цих безглузких пересудів, так як вони не змогли переконати більшість. Втім, сама наша присутність і повернення до цього простого і благодяного життя, до якого ми звикли, незабаром змиє навіть найменші сліди цих наклепів. Але ж як легко ввести людей в оману і налаштувати їх проти своїх власних захисників!

Щодо Ліона, то це місто віддане аристократії. Вибори там відбулися з жажливими результатами. Депутати – вороги свободи, гендлярі, люди з поганою репутацією; нема жодного, бодай навіть посереднього таланту; склад його департаменту приблизно такий, як і його представництво у законодавчому корпусі; кілька патріотів пройшли до округу, де вони не можуть ні принести багато користі, ні стати на перешкоді злу.

Якщо оцінювати представницьке врядування, беручи до уваги той невеличкий досвід, який ми вже маємо, то не слід вважати, що нам дуже пощастило. Загальна маса людей не дасть себе довго дурити, але підкуповують виборців, потім уповноважених і, врешті, представників, які продають народ. Якби ми могли, оцінюючи вади нашої конституції, що потрапили туди через забобони і честолюбців, більше усвідомлювати, що все, що відхиляється від найбільш повної рівності, цілковитої свободи, обов'язково призводить до деградації людства, псує його і віддаляє від щастя!

Ви багато зробили, милостивий пане, для роз'яснення і поширення цих принципів. Чудово бути в змозі свідчити про це у віці, коли стільки інших ще зовсім не знають, яка життєва нива на них чекає. Вам залишилось ще стільки пройти, аби усі частини відповідали початку, і ви перебуваєте на арені подій, де вашій мужності не бракуватиме застосування.

З глибини мого усамітнення я з радістю дізнаватимусь про перебіг ваших успіхів. Я потребую, таким чином, ваших зусиль заради тріумфу справедливості, адже оприлюднення істини, яка є важливою для загального блага, – завжди успіх для доброї справи.

Якби я думала лише про те, що можу вам повідомити, я б утрималась від написання цього листа. Але, хоч я і не маю чому вас навчити, я вірю, що вам буде цікаво дізнатись новини про двох людей, чиї душі створено заради того, щоб вам було легше, і які з любов'ю висловлюють вам своє глибоке шанування і присвячують свою відданість, як лише до тих небагатьох, хто ставить понад усе славу бути справедливим і щастя бути не байдужим до інших. Пан Ролан приєднується до мене, втомлений, засмучений непослідовністю й легковажністю парижан. Ми разом контролюватимемо наші сільськогосподарські роботи вперемішку з деякими діловими клопотами і шукатимемо розради від суспільних страждань у вправлянні особистих чеснот, раз нам випало бути свідками того, на що здатен підступний королівський двір і честолюбні негідники.

Прийміть наші найвідданіші почуття і побажання».

Ролан, уроджена Фліпон

Мабуть, вам буде цікаво дізнатися, як мій брат Максиміліан познайомився з родиною Дюпле. Того дня, коли розгорнули червоний прапор і Лафает разом з Байї на Марсовому полі оголосив військовий стан, мій брат, що був присутнім при розстрілах за наказом «героя двох світів», з розбитим від цих жажливих сцен серцем повертався вулицею Сент-Оноре. Навколо

нього юрбився чималий натовп, його впізнали і люди почали кричати: «Слава Робесп'єру!» П. Дюпле, тесляр, вийшов зі свого дому, підійшов до мого брата і запросив його зайти до себе перепочити. Максиміліан прийняв його запрошення. Через годину чи дві він хотів повернутися до себе додому, але його затримали на обід і не дозволили піти навіть ввечері, тож він залишився спати і пробув у них кілька днів. Пані Дюпле разом зі своїми доньками виявляли до його особи щире зацікавлення, оточивши лагідною турботою. Він був надзвичайно чутливий до таких речей. Мої тітки і я розпестили його безліччю всяких проявів уваги, на які здатні лише жінки.

Раптом перемістившись з родинного лона, де він був об'єктом найніжнішого піклування, у своє житло на вулиці Сентонж, де він був сам-один, лише уявіть, яку перемену йому довелося перенести!

Люб'язність родини Дюпле нагадала йому про нашу турботу про нього і змусила його сильніше відчувати порожнечу і самотність квартири в кварталі Марє, де він оселився. П. Дюпле гостинно запропонував йому переїхати до них на повне утримання. Максиміліанові було приємно отримати таку пропозицію, і до того ж ніколи не чули, щоб він комусь відмовляв, побоюючись бути невдячним, тож він прийняв пропозицію і перебрався до родини Дюпле.

Мушу розповісти всю правду. Я тішуся панянками Дюпле, але не можу сказати те саме про їхню матір, яка завдала мені чимало неприємностей. Вона постійно шукала можливостей посварити мене зі старшим братом і поставити його в залежність від себе. Завдяки своїй вдачі Максиміліан легко піддавався впливові пані Дюпле. Вона крутила ним, як хотіла, і цей чоловік, такий енергійний на чолі уряду, вдома замість своєї волі, якщо можна так висловитися, піддавався навіюванням інших.

Коли я приїхала з Арраса, у 1792 році, я зупинилася в Дюпле і відразу зрозуміла, який вплив вони мають на нього. Цей вплив точно базувався не на розумі, адже Максиміліан, звичайно ж, мав його більше за пані Дюпле, і не на якихось особливих послугах, адже родина, в якій віднедавна мешкав мій брат, не могла б навіть їх надати. Але, повторюю, цей вплив на щось спирався, з одного боку – на невимогливість мого брата, якщо можна так висловитися, з іншого – на безперервну й часто-густо надокучливу турботу пані Дюпле.

Я вирішила витягти свого брата з її рук і для цього намагалася дати йому чітко зрозуміти, що в його становищі, маючи такий високий чин в політиці, йому слід було б мати своє окреме помешкання. Максиміліан визнав обґрунтованість моїх аргументів, але довго не погоджувався на мою пропозицію покинути родину Дюпле, щоб їх не засмутити. Врешті, хоч і не без зусиль, мені вдалося переконати його винайняти квартиру на вулиці Сен-Флорантен.

Пані Дюпле сильно гнівалася на мене, мабуть, вона все життя тримала на мене злість. Тож деякий час ми жили самі, мій брат і я. Раптом Максиміліан захворів. Нездужання не було небезпечним, та він потребував постійного догляду, і, звичайно, йому його не бракувало. Я ні на хвилину не лишала його наодинці і постійно чергувала коло нього. Коли йому покращало, пані Дюпле прийшла його провідати. Вона не була поінформована про його хворобу і наробила багато шуму через те, що її не попередили. Вона почала говорити мені дуже неприємні речі, сказала, що моєму братові бракує необхідного догляду, що її родина, де йому нічого не бракувало, доглядала б його в себе ретельніше. Тут вона почала тиснути на Максиміліана, щоб той повернувся до них. Мій брат відмовився, спочатку нерішуче, тоді вона подвоїла свої наполегливі прохання чи, краще сказати, свій одержимий тиск на нього. Робесп'єр, попри мої зауваження, врешті вирішує піти слідом за нею. «Вони мене так люблять, – каже він мені, – у них стільки люб'язності, стільки доброти для мене, що буде невдячно з мого боку відштовхувати їх».

Тільки з цього випадку можна скласти уявлення про мого брата Максиміліана. Він поступається пані Дюпле, він наважується покинути своє помешкання, повернутися на пансіонне утримання в чужому домі, тоді як він має свій дім, своє житло, оскільки не хоче засмутити

людину, яку вважає своїм другом. Я зовсім не нарікаю на нього. Я далека від думки, щоб випоминати йому. Але ж, зрештою, невже він не міг подумати, що, віддавши перевагу пані Дюпле, вразив мене щонайменше так само, як його відмова вразила б цю даму? Невже йому треба було балансувати між мною і пані Дюпле? Невже йому треба було жертвувати мною на користь неї? Після усіх цих образливих слів, після того, як вона викричалася на мене за те, що я начебто не забезпечила братові достатнього догляду, чи не слід йому було б, добре знаючи якраз зовсім протилежне, подумати про те, що, покинувши мене і довірившись опікуванню пані Дюпле, він підтвердив її слова? Між тим мій брат мене ніжно любив. Його дружні почуття до мене були в тисячу разів сильніші за ті, що він міг відчувати до чужої людини. Як тоді пояснити цю суперечність? Ось так: Максиміліан – втілення самопожертви, він не належав собі, його життя – безперервне жертвування, через своє добре серце він обмежував себе, аби зробити приємність іншим. Тож він навіть не вагався, вважаючи мене частиною себе, коли пожертвував мною, як жертвував собою, щоб не засмутити родину, що своєю безкрайньою люб'язністю і добротою позбавила його будь-якої можливості спротиву.

Вище я говорила, що маю багато підстав дорікати пані Дюпле, і, безумовно, якби я описала все, що вона мені зробила, вийшов би чималий том. Коли мій брат, побоюючись її засмутити, повернувся до неї на пансіонне утримання, я відвідувала його з особливою регулярністю. Важко уявити, як непривітно, тут можна було б вжити і гостріший термін, вона мене приймала. Я б пробачила її негречність і нахабність, але ніколи не пробачу їй одного жадливого висловлювання на мою адресу. Я часто надсилала моєму братові варення, цукати або якісь інші ласощі, які він дуже любив. Пані Дюпле кожного разу, як бачила мою служницю, завжди демонструвала свою роздратованість. Одного дня, коли я доручила передати моєму братові кілька баночок варення, пані Дюпле сердито сказала їй: «Віднесіть це назад, я не хочу, щоб вона труїла Робесп'єра». Служниця повернулася вся в сльозах і переказала мені страшну образу пані Дюпле. Я була приголомшена, мені відібрало мову. Можете повірити у це? Замість того, щоб вимагати у неї пояснень, замість того, щоб піти поскаржитися братові на її жадливі образливі слова, я, боячись завдати йому болю і спровокувати сцену, що лише поставила б його у незручне становище, стрималася і мовчки проковтнула свій біль і обурення.

Пані Дюпле мала трьох доньок: одна була в заміжжі з членом Конвенту Леба; друга, здається, була одружена з колишнім членом Установчих зборів; третя, Елеонора, що називала себе Корнелією і була найстаршою, мала б от-от, про що багато говорилося, вийти заміж за мого брата Максиміліана, коли настало 9-те термідора. Про Елеонору Дюпле є дві думки: одна – що вона була коханкою старшого Робесп'єра; інша – що вона була його нареченою. Як на мене, обидві думки однаково помилкові. Але у чому я цілковито впевнена, так у тому, що пані Дюпле страшенно хотіла мати мого брата Максиміліана за зятя і щедро обсіпала його люб'язностями і спокусами, аби змусити одружитися з її дочкою. Елеонорі також не забракло претензійності називати себе громадянкою Робесп'єр, і вона вдавалася до усіх можливих способів, щоб розчулити Максиміліанове серце.

Утім, маючи стільки справ і роботи, повністю зайнятий виконанням своїх обов'язків члена Комітету громадського порятунку, чи міг мій старший брат перейматися ще й коханням і одруженням? Чи було в його серці місце для таких дрібниць, коли воно було переповнене любов'ю до батьківщини, коли усі його почуття, усі думки зводилися до одного лише почуття, до однієї лише думки – про щастя народу; оскільки, у безупинній боротьбі проти ворогів революції він постійно відбивав напади особистих ворогів, і його життя перетворилося на суцільну битву? Ні, мій старший брат не мусив і не міг гаяти час з Елеонорою Дюпле, вдаючи з себе Селадона, і, мушу додати, така роль зовсім не притаманна його вдачі.

Мало того, я можу впевнено стверджувати, бо про це він говорив мені разів двадцять, що він не мав ніяких почуттів до Елеонори. Одержимість, нав'язливість її родини радше б мали викликати у нього відразу, ніж закоханність у неї. Дюпле могли казати все, що завгодно, але

це так. Чи він був готовий поєднатися зі старшою донькою пані Дюпле, можна судити лише по тому, що я чула, як він казав Огюстеніві: «Ти повинен одружитися з Елеонорою». «Ні, звичайно ж, ні!» – відповів мій молодший брат.

Другу дочку пані Дюпле, що вийшла заміж за Леба, я можу лише похвалити. Вона не була, як її мати і старша сестра, розлючена на мене. Вона не раз приходила витирати мої сльози, коли я плакала від образи, завданої пані Дюпле. Її молодша сестра була такою ж доброю, як і вона. Вони обидві змусили б мене забути погані вчинки їхньої матері та Елеонори, якби не речі, що вкарбовуються в душу і залишають там невитравний слід.

Після закриття Установчих зборів і перед моїм від'їздом з Арраса Максиміліан написав мені, що незабаром збирається приїхати до свого рідного міста. Він повідомив мені дату приїзду і попросив тримати її в секреті. Ми з молодшим братом вирішили його зустріти. Одна з моїх подруг, пані Бюїссар, склала нам компанію. Ми взяли екіпаж і вирушили в дорогу. Ми поїхали у паризькому напрямку до невеличкого містечка Бапом, приблизно за п'ять льє від Арраса. Там ми дочекали весь день, але мій брат не з'явився. Ввечері, засмучені, ми поверталися тим же шляхом додому, вирішивши повторити спробу наступного дня. Ми дуже здивувалися, коли побачили при в'їзді до Арраса величезний натовп. Звістка про прибуття Робесп'єра вже поширилася містом, або це проговорилася пані Бюїссар, чи наша служниця здогадалася про причину нашої поїздки до Бапома і розбавкала про неї. Тільки-но народ помітив наш екіпаж, в якому, на їхню думку, їхав Максиміліан, почувалися гучні вітальні вигуки. Люди навіть хотіли відпрягти коней і тягти екіпаж вручну.

Наступного дня ми вирушили дуже рано, щоб ніхто не бачив. Ми зупинилися в Бапомі в одному заїзді, повз який проїжджали усі екіпажі з Парижа, і чатували на той, що везиме об'єкт наших бажань. Нарешті ми стискали Максиміліана в обіймах і невимовно раділи бачити його знову, після дворічної відсутності.

Ми думали, що нашу присутність у Бапомі ніхто не зауважив, і були дуже здивовані, коли побачили, що усі патріоти цього містечка прийшли привітати нашого брата Максиміліана за боротьбу, яку він проводив в рамках Конституційних зборів проти ворогів народу, за його демократичні переконання і за мужність, проявлену у їх поширенні. Вони влаштували Робесп'єрові урочистий банкет, після якого ми сіли до екіпажу і вирушили в дорогу до Арраса. Нас чекав ще більший натовп, як напередодні. Максиміліан зійшов з екіпажу, щоб не почуватися незручно через те, що люди його тягнули вручну. Він наголосив нам, що обурений, що вільні люди, як воли, впряглися в екіпаж, щоб тягти людину. Такі вчинки демонструють, що народ не досяг особливого прогресу і далі перебуває у пелюшках нещастя та забобонів.

Патріоти Бапома супроводжували Робесп'єра до Арраса. Вони змішалися з натовпом і спільним кортежем дійшли до його помешкання. Тисячі «браво», тисячі оплесків гриміли у його вухах. Скрізь його вітали захопленими вигуками: «Слава Робесп'єру! Слава захисникові народу!» Вулиці, якими треба було іти, спонтанно освітлювалися. Цих таких лестивих демонстрацій, яких багато хто б жадібно добивався й організовував, мій брат хотів би позбутися. Саме з цією метою, повідомляючи про свій приїзд, він просив нікому про це не говорити. Однак вороги звинувачували саме його за це прийняття. Вони закидали йому, що він залишився святкувати: та чи міг він вчинити інакше? Хіба їхні докори не просякнуті сліпою ненавистю і заздрістю, що з'їдають їх зсередини?

Максиміліан дуже мало пробув в Аррасі. Він поїхав до сільської місцевості поблизу, щоб насолодитися відпочинком, якщо можна назвати відпочинком розумову працю, якою постійно займався мій брат. Зовні спокійний, його розум працював без упину. Він, імовірно, обмірковував повернення до виконання завдання, яке собі лише запланував і яке згодом майже завершив. Він набирився нового натхнення у чистоті своєї совісті і душі.

Повернувшись з села, він поїхав відвідати свого старого друга, який мешкав за сім льє від Арраса. Максиміліан його дуже шанував і в свій час услужив йому добру службу. Він думав,

що той ставиться до нього з такою ж повагою, і не міг припустити, що цей невдячний чоловік зовсім змінився. Ми разом з молодшим братом розкусили лицемірство цього нещирого друга, але не хотіли про це говорити Максиміліанові, щоб не засмутити його. Коли той влаштував холодну зустріч, брат довго не міг оговтатись і покинув його зажурений.

Робесп'єр повернувся до Парижа, де його присутність була потрібна більше, ніж будь-коли. Аристократи подвоїли свої зусилля, щоб зірвати революцію, і повернути Францію до старого режиму. Патріотам треба було подесятирити свої сили, аби перешкодити здійсненню злочинних намірів аристократії. [У нотатках, залишених мені Шарлоттою Робесп'єр тут є проґалина. – Л.]

* * *

Обох моїх братів мешканцями Парижа було обрано членами Конвенту. Раніше, у своїй секції, Максиміліана було обрано членом нової повстанської комуні, яка 10 серпня замінила колишню паризьку комуну. Він ніколи не очолював цієї повстанської комуні. Тож пані де Жанліс дивним чином помилилася, коли приписала моєму братові образливий вислів на адресу однієї придворної дами, яку він нібито допитував як голова комуні. Я не пам'ятаю цього вислову. Але дуже добре пам'ятаю, що читала про це звинувачення мого брата з боку пані де Жанліс в одному з пояснень наприкінці одного з її романів. Якщо ця дама не була засліплена ненавистю до Робесп'єра (а ненависть позбавляє об'єктивності), вона б не поспішала приписувати йому висловлювання, про яке йде мова. Вона б могла отримати додаткову інформацію про це від людини, яка його промовила, оскільки це було насправді, і тоді вона б дізналася, що цією людиною був Бійо-Варенн, і саме він очолював повстанську комуну.

Невже мій брат знущався над переможеними 10 серпня, вживав до них страшні образливі висловлювання? Він, який склав з себе повноваження суспільного обвинувача, оскільки в душі відчував до них відразу, оскільки замість обвинувачення підсудного завжди брався за його захист?

Або пані де Жанліс приписала моєму братові висловлювання Бійо-Варенна через незнання, або зробила це цілком свідомо: в останньому випадку її вчинок є ганебним. Одного цього вчинку достатньо, щоб заплямувати її репутацію. У першому випадку, її вина є меншою; але принаймні він демонструє, з якою упередженістю судять мого нещасного брата Максиміліана. Почули про образливе висловлювання і, не поцікавившись з чиїх вуст воно пролунало, приписують моєму братові. О, Наполеон мав рацію, коли сказав, що Робесп'єр став цапом-відбувайлом революції, і провину за усі беззаконня інших звалили на нього. Чи не є це одним із тисячі інших доказів? І якби хотіли уважно дослідити політичне життя мого брата, як описують його вороги, хіба не побачили б там, як у цьому випадку, що на нього покладено відповідальність за купу ганебних вчинків, які були йому зовсім чужі? Як можна далі говорити про людську справедливість, коли я бачу, що ціле покоління без примусу приймає на віру усі ці наклепи, які так охоче поширюють проти мого брата його вороги. О прийдешне покоління! Єдина надія на тебе, ти виправдаєш мого брата, ти визначиш йому його справжнє місце в історії, бо лише ти судитимеш безпристрасно!

Розділ четвертий

[Між цим розділом і попередніми є, очевидно, величезна прогалина. Я шукав серед матеріалів, які мені залишили, чим би її заповнити, але марно. – Л.]

Від'їзд Шарлотти Робесп'єр та її молодшого брата до Ніцци. – Що з ними сталося у Ліоні. – Небезпеки, на які вони наразилися перед прибуттям до місця призначення. – Їх переслідують мешканці Марселя. – Приїзд до Ніцци. – Прогулянки верхи. – Негідна поведінка пані Рікор стосовно Шарлотти Робесп'єр. – Вона обмовила її перед її братом. – Підла пастка, підлаштована пані Рікор, щоб змусити Шарлотту повернутися до Парижа. – Наслідки цієї зради.

Мій молодший брат і ще один представник Конвенту, Рікор, отримали наказ направитись до італійського війська, штаб-квартира якого була тоді у Ніцці. Відомо, що Конвент здійснив чудовий задум – відправити своїх членів із певними дорученнями до війська, і це, значною мірою, допомогло Франції досягнути вражаючих успіхів.

Я дізналася, що Рікор бере з собою дружину, і мені спало на думку поїхати з братом. Я попросила його взяти мене з собою, і він радо задовольнив моє прохання. Досі ніщо не могло повпливати на теплі дружні стосунки між нами. Жодна сім'я не була згуртованішою за нашу з обома моїми братами. Які ж ви злочинці – ті, що порушили цю чудову гармонію!

Не можу згадати точну дату нашого від'їзду. Пам'ятаю лише, що південь був дуже вороже налаштований проти монтаньярів і що багато департаментів повстали на заклик жирондистів, які втікали від переслідування за декретом від 31 травня. Я навіть думаю, що роялісти вже здали англійцям Тулон.

Ліон повстав. Коли ми туди прибули, зовні все виглядало спокійно. Наш екіпаж прямував до ратуші. Мій молодший брат і Рікор зайшли всередину. Пані Рікор і я залишилися в екіпажі, незабаром нас оточив чималий натовп, люди почали допитуватися про те, що кажуть в Парижі про ліонців. Ми відповідали, що нічого не знаємо, аби припинити ці розпитування. Тоді кілька чоловік, що говорили від імені решти, сердитим тоном сказали нам: «Ми знаємо, що парижани кажуть, що ми підтримуємо контрреволюцію; але вони брешуть; подивіться на наші кокарди». Вони і правда мали національну символіку на кокардах, але це нічого не доводить, хіба ми не бачили триколори на кокардах у найяскравіших контрреволюціонерів першої революції? А серед тих, хто носить їх з часу липневої революції 1830-го, хіба немає таких, що є в душі ворогами революції?

У той час, як пані Рікор і мене завзято розпитували і наше становище перед цими, мало не оскаженілими людьми, ставало дедалі скрутнішим, Робесп'єр-молодший і Рікор мали дуже жваву розмову з представниками муніципалітету. Останні говорили з ними загрозливим тоном і, здавалося, хотіли зробити їх відповідальними за ті події, коли було скинуто жирондистів. Обидва представники Конвенту поводитися гідно, висловлювалися твердо і рішуче, чим справили враження на громаду Ліона. Мій брат і Рікор вийшли з ратуші, знову сіли до екіпажа і хвилюк порадилися з нами, чи залишатися на ніч у Ліоні, чи не було б розважливіше продовжити подорож, через побоювання, що ліонці можуть заарештувати одного і другого, як вони, зовсім недавно, арештували двох їхніх колег. Остання думка видалася нам розумнішою, і ми поспішили покинути Ліон.

Однак оскільки чутки про подорож двох членів Конвенту не могли не поширитися вздовж шляху до Ніцци, який ми собі обрали, а наші денні переїзди були короткими, то існувала небезпека, що мешканці Провансу, які загалом були налаштовані вороже, могли вдатися

стосовно Робесп'єра та Рікора до якихось крайніх заходів. Отже, ми відмовилися від основної дороги і поїхали путівцями, що привели нас до Маноска.

У цьому містечку ми пробули два дні. Сталося так, як ми і передбачали: було відомо, хто ми, на нас дивилися дуже недоброзичливо, і я можу навіть сказати, що з огляду на їхнє сильне роздратування, наше перебування у Маноску не було безпечним. З нами були двоє жовнірів, які стали нам у пригоді. Щоразу, коли поставало питання, як продовжувати далі нашу подорож, вони йшли вперед розвідувати місцевість. Ми вже дісталися берегів Дюранс, яку треба було перетнути, як наші вартові поспішно повернулися, щоб сказати, що на протилежному березі – озброєні марсельці з гарматами.

Марсель відкрито підняв прапор повстання, він відправив повстанські загони у різних напрямках, щоб піднімати сусідні департаменти. Якраз один з цих загонів нам так недоречно зустрівся, коли треба було переправитися через Дюранс. Ми розвернулися і поїхали назад до Маноска з наміром рушити звідти іншою дорогою. Але, перш ніж вдруге покинути це місто, двоє представників Конвенту авторитетно зажадали перерізати поромні канати. Їх не послухали. Мешканці стали у загрозову позицію. Мій молодший брат і Рікор повторили свою вимогу, і чи то їхні слова мали такий авторитетний вплив, чи то в мешканців ще були якісь залишки поваги до державної влади, представники якої вимагали перерізати канати, але вони послухалися, втім, канат було перерізано лише один. Робесп'єр і його колега вдали, ніби нічого не помітили, ніби пором виведено з ладу, хоча й добре знали, що він ще може переправити наших ворогів, як згодом і сталося.

Ми залишили Маноск і з двома жовнірами попереду вирушили до Форкальк'є. Мер Маноска, який був патріотом, наздогнав наш екіпаж на виїзді з міста і запропонував нам ескорт з п'ятдесяти національних гвардійців. Двоє представників Конвенту не дуже довіряли духові національної гвардії Маноска, подякували мерові за його люб'язну пропозицію, але категорично відмовилися від ескорту, який той хотів їм надати.

Ми прибули до Форкальк'є без особливих пригод. Патріоти цього міста запропонували нам свої послуги і залишалися з нами, поки готувалася вечеря. Нам конче необхідно було трохи поїсти і, особливо, поспати. Була одинадцята вечора, а ми від самого ранку нічого не їли і зовсім не відпочивали. Але тільки-но ми сіли за стіл, як прибув посланець від мера Маноска, щоб попередити нас, що марсельці рушили за нами у погоню і незабаром будуть тут, якщо ми тут же не почнемо втікати від їхньої люті. Небезпека була поруч. Залишатися у Форкальк'є – означало зіткнутися з неминучою смертю; поїхати головною дорогою на Сістерон – майже так само небезпечно, оскільки марсельці не покинуть нас переслідувати і неодмінно наздоженуть. Таким чином, у нас був лише один напрямок – дістатися гір, що знаходяться між Форкальк'є і департаментом Воклюз.

Ми сіли на коней, оскільки відтепер наш екіпаж мав мало користі, і у супроводі двадцяти патріотів, що служили нам провідниками, усю ніч, рухаючись жахливими дорогами, дерлися вгору, долаючи круті підйоми, де коні, яким було важко нас нести, щоразу оступалися.

Після тяжких поневірянь, рано вранці, ми дісталися села, де нас гостинно й сердечно з чарівною щирістю прийняв поважний пастор. Перепочивши кілька годин, ми знову рушили в дорогу і ввечері прибули до міста Со, що в департаменті Воклюз. Молодий лікар, з яким ми проїхали частину дороги, представив нас двом своїм знайомим дамам, що дуже гарно нас прийняли і гречно приділяли нам увагу впродовж трьох днів, які ми у них пробули. Мій брат і Рікор потоваришували з цим молодим лікарем і дізналися від нього, що того було обрано до нового Конвенту, який буде скликано в місті Бурж [Це був жирондист Гаде, хто запропонував скликати новий Конвент, який мали утворити з заступників членів Національного конвенту і який мав зібратися в місті Бурж. Падіння жирондистів перешкодило здійсненню цих зловісних намірів. – Л.]

Коли він узнав, що ці збори мають контрреволюційну мету і що жирондисти скликають їх від відчаю, не маючи інших можливостей для боротьби з монтаньярами, він оголосив, що ніколи не братиме у них участі і намагатиметься переконати своїх друзів змінити свою помилкову думку стосовно «Гори», яку він досі і сам поділяв.

Молодий лікар, ім'я якого я, на жаль, не пригадую, привів двох членів Конвенту до місцевого політичного клубу, де їх прийняли із захопленням. Вони виголошували промови, які супроводжувалися рясними оплесками.

У Со ми пробули три дні, після чого повернулися до Маноска. Нас супроводжували двадцятьоро чи тридцятьоро патріотів; двоє вояків, що постійно залишалися з нами, рушили до міста скоріше, щоб оголосити там, що ми повертаємось у супроводі шести тисяч солдат. Ця безневинна брехня була необхідною, щоб приборкати контрреволюційний запал мешканців Маноска.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.